

ПРОЦЕСУАЛЬНІ НАСЛІДКИ НЕВРАХУВАННЯ СУДАМИ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ

PROCEDURAL CONSEQUENCES OF COURTS DISREGARDING LEGAL CONCLUSIONS OF THE SUPREME COURT

Берназюк О.О., д.ю.н.,
професор кафедри права
Європейський університет

Статтю присвячено визначенню процесуально-правових наслідків неврахування судами під час застосування норми права в подібних правовідносинах правових висновків Верховного Суду. Автором доведено, що одним із завдань Верховного Суду та судової гілки влади в цілому є забезпечення єдності судової практики. Обґрунтовано, що для вирішення цього завдання законодавством України визначено обов'язковість урахування всіма судами та суб'єктами владних повноважень правових висновків Верховного Суду щодо способу застосування норми матеріального права.

Автором проведено аналіз процесуального законодавства, що визначає обов'язковість врахування судами під час здійснення правосуддя та вирішення спорів правових висновків Верховного Суду. На підставі такого аналізу аргументовано, що правовий висновок Верховного Суду у сучасних умовах характеризується значною кількістю ознак судового прецеденту. Доведено, що постійно зростаюча роль правових висновків Верховного Суду у забезпеченні єдності та сталості судової практики є одним з елементів верховенства права.

Обґрунтовано, що єдність та сталість судової практики залежить від низки факторів. Автором аргументовано, що на забезпечення єдності та сталості судової практики впливає швидкість формування правових висновків Верховного Суду, якість таких висновків, безумовність їх врахування судами нижчих інстанцій під час застосування норми права у подібних правовідносинах та безумовність їх врахування суб'єктами владних повноважень у своїй правозастосовчій діяльності.

На підставі проведеного дослідження автором з'ясовано, що неврахування правового висновку Верховного Суду щодо застосування норми права судами першої та апеляційної інстанцій під час вирішення спору у подібних правовідносинах є однією з підстав для касаційного оскарження судових рішень та, у разі підтвердження таких доводів касаційної скарги, є підставою для скасування рішень судів попередніх інстанцій. Аргументовано, що неврахування правових висновків Верховного Суду судами першої та апеляційної інстанцій може бути також підставою для постановлення щодо цих судів/суддів окремої ухвали.

Ключові слова: правовий висновок, правова позиція, єдність судової практики, касаційне провадження, Верховний Суд.

The article is devoted to the determination of the procedural and legal consequences of failure to take into account by the courts when applying the rule of law in similar legal relations the legal conclusions of the Supreme Court. The author proved that one of the tasks of the Supreme Court and the judicial branch of government as a whole is to ensure the unity of judicial practice. It is substantiated that in order to solve this task, the legislation of Ukraine stipulates the obligation to take into account the legal conclusions of the Supreme Court regarding the method of application of the norms of substantive law by all courts and subjects of power.

The author conducted an analysis of the procedural legislation, which determines the obligation to take into account by the courts during the administration of justice and the resolution of disputes the legal opinions of the Supreme Court. On the basis of such an analysis, it is argued that the legal opinion of the Supreme Court in modern conditions is characterized by a significant number of signs of judicial precedent. It has been proven that the ever-growing role of legal opinions of the Supreme Court in ensuring the unity and stability of judicial practice is one of the elements of the rule of law.

It is substantiated that the unity and stability of judicial practice depends on a number of factors. The author argued that the speed of forming legal conclusions of the Supreme Court, the quality of such conclusions, the unconditionality of their consideration by the courts of lower instances during the application of the rule of law in similar legal relations, and the unconditionality of their consideration by subjects of power in their law enforcement activities affect the unity and stability of judicial practice.

On the basis of the research carried out by the author, it was found that disregarding the legal opinion of the Supreme Court regarding the application of the rule of law by the courts of the first and appellate instances during the resolution of the dispute in similar legal relations is one of the grounds for cassation appeal of court decisions and, in case of confirmation of such arguments of the cassation appeal, is the basis for annulment of decisions of courts of previous instances. It is argued that failure to take into account the legal opinions of the Supreme Court by the courts of the first and appellate instances may also be the basis for issuing a separate resolution regarding these courts/judges.

Key words: legal opinion, legal position, unity of judicial practice, cassation proceedings, Supreme Court.

Вступ. Частиною 3 ст. 125 Конституції України визначено, що Верховний Суд (ВС) є найвищим судом у системі судоустрою України [1].

Аналогічні положення закріплені у ч. ч. 1 та 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус судів», відповідно до яких ВС є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [2].

Згідно з ч. 5 ст. 242 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) при виборі і застосуванні норми правдоспірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановях ВС [3].

Аналогічні норми містяться у ч. 4 ст. 236 Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) [4], ч. 4 ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) [5]. Крім того, відповідно до ч. 6 ст. 368 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України), обираючи і застосовуючи норму

закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку, суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановях ВС [6].

Отже, відповідно до законодавства України правовий висновок ВС щодо застосування норми права є обов'язковим для врахування всіма судами, у тому числі ВС, які у застосовують таку норму права під час здійснення правосуддя.

З огляду на запровадження обов'язковості врахування правових висновків ВС судами всіх інстанцій, постає питання про процесуально-правові наслідки, які настають для судів у разі невиконання відповідної законодавчої вимоги.

Постановка завдання. Метою статті є визначення процесуально-правових наслідків неврахування судами правових висновків ВС щодо способу застосування норми права. Для реалізації цієї мети виконані такі завдання: 1) обґрунтовано, що обов'язкове врахування судами під час здійснення правосуддя правових висновків Верховного Суду сприяє забезпеченню єдності та сталості судової практики;

2) визначено важливість принципу правової визначеності та встановлено значення обов'язкового врахування правових висновків Верховного Суду для утвердження цього принципу; 3) з'ясовано процесуальні наслідки неврахування судами першої та апеляційної інстанцій правових висновків Верховного Суду під час застосування відповідної норми права у процесі здійснення правосуддя.

Результати дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» ВС забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [2].

Згідно з правовим висновком ВС, що міститься у постанові від 12 червня 2018 р. у справі № 752/4110/17, реалізація вищезазначеного завдання відбувається, зокрема, шляхом здійснення правосуддя, під час якого ВС у своїх рішеннях висловлює правову позицію щодо правозастосування, орієнтуючи у такий спосіб судову практику на однакове застосування норм права [7].

Правова визначеність, у свою чергу, є одним із складових елементів принципу верховенства права та, крім іншого, означає стабільність та єдність судової практики.

Відповідні застереження містяться у Висновку Консультативної Ради європейських суддів (КРЕС) № 20 (2017) від 10 листопада 2017 р. «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону», відповідно до п. п. 8 та 9 якого право на справедливий суд, що визначене статтею 6 Європейської конвенції з прав людини, також пов'язане з вимогами щодо єдності застосування права, однак за певних обставин суперечливі рішення національних судів, особливо судів найвищих інстанцій, можуть становити порушення вимоги щодо справедливого суду та зазначеної норми Конвенції [8].

На важливість правової визначеності, що включає певний перелік вимог, а саме: гласність, точність, послідовність, стабільність, неможливість зворотного застосування законодавства та остаточність і обов'язковість судових рішень, вказано також у Висновку Венеціанської Комісії щодо правової визначеності та незалежності судових органів в Боснії і Герцеговині (п. 27). Комісія у п. 28 зазначила, що відповідно до вимоги узгодженості, правові документи не повинні суперечити один одному або бути несумісними; стабільність означає, що правові документи не повинні змінюватися так часто, щоб звичайна особа не мала можливості слідувати принципу «незнання закону не звільняє від відповідальності»; суди не повинні відходити від наданого раніше тлумачення правового документа, якщо для цього немає обґрунтованого приводу; остаточність і обов'язковість судових рішень означає, що судові рішення повинні сприйматися як такі, що носять обов'язковий, а після їхнього прийняття в останній інстанції і остаточний характер [9].

Запровадження обов'язковості врахування правових висновків ВС судами усіх інстанцій під час вирішення подібних спорів консолідувало судову практику та надало змогу забезпечувати певний рівень єдності правових позицій суддів різних інстанцій. Водночас постає питання про те, якими можуть бути правові наслідки неврахування таких висновків. З цього приводу В. Кравчук зауважує, що наразі такі наслідки визначені лише в одному випадку – неврахування правового висновку в зразковій справі є самостійною підставою для оскарження рішення у типовій справі [10].

Зокрема, відповідно до ч. ч. 3 та 5 ст. 291 КАС України при ухваленні рішення у типовій справі, яка відповідає ознакам, викладеним у рішенні ВС за результатами розгляду зразкової справи, суд має враховувати правові висновки ВС, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи.

Рішення суду апеляційної інстанції за наслідками перегляду типової справи може бути оскаржено в касаційному порядку виключно з таких підстав, зокрема, якщо суд пер-

шої та (або) апеляційної інстанції при вирішенні типової справи не визнав її типовою справою та (або) не врахував правові висновки, викладені у рішенні ВС за результатами розгляду зразкової справи [3].

Крім того, неврахування правових висновків ВС судами першої та апеляційної інстанцій або відсутність висновків ВС щодо застосування норми права у подібних правовідносинах є підставою касаційного оскарження судових рішень.

У Висновку КРЕС № 20 (2017) наголошується, що на законодавчому рівні мають значення закони, які регулюють питання організації судів (зокрема, повноваження верховного суду), закони про конституційний суд, а також закони, що визначають критерії фільтрування справ для доступу до верховного суду [8].

Відповідно до ч. 4 ст. 328 та ч. 2 ст. 330 КАС України підставами касаційного оскарження судових рішень, зазначених у частині першій цієї статті, є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права виключно в таких випадках:

1) якщо суд апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні застосував норми права без урахування висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові ВС;

2) якщо скаржник вмотивовано обґрунтував необхідність відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові ВС та застосованого судом апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні;

3) якщо відсутній висновок ВС щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах [3].

Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 333 КАС України суд касаційної інстанції відмовляє у відкритті касаційного провадження у справі, якщо ВС уже викладав у своїй постанові висновок щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, порушеного в касаційній скарзі на судові рішення, зазначене у частині першій статті 328 цього Кодексу, і суд апеляційної інстанції переглянув судові рішення відповідно до такого висновку (крім випадку наявності постанови ВС про відступлення від такого висновку або коли ВС вважатиме за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах).

У свою чергу пп. 4, 5 ч. 1 ст. 339 КАС України передбачено, що суд касаційної інстанції закриває касаційне провадження, якщо після відкриття касаційного провадження виявилось, що:

ВС у своїй постанові вже викладав висновок щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, порушеного в касаційній скарзі, або відступив від свого висновку щодо застосування норми права, наявність якого стала підставою для відкриття касаційного провадження;

висновок щодо застосування норми права, який викладений у постанові ВС та на який посилався скаржник у касаційній скарзі, стосується правовідносин, які не є подібними.

Тобто підставами для закриття касаційного провадження є випадки, коли провадження відкрито з підстави необхідності сформувати висновок ВС, а такий висновок уже сформований, або, якщо касаційне провадження відкрито з підстав необхідності здійснити відступ від правового висновку ВС, але відповідний відступ уже здійснено.

Аналогічні положення щодо підстав касаційного оскарження судових рішень, відмови у відкритті касаційного провадження та закриття касаційного провадження визначені ст. ст. 287, 293 та 296 ГПК України, а також ст. ст. 389, 394 та 396 ЦПК України.

З приводу подібності спірних правовідносин висловила Велика Палата Верховного Суду, зокрема, у постанові від 12 жовтня 2021 р. у справі № 233/2021/19, зазна-

чивши, що процесуальний закон у визначених випадках передбачає необхідність оцінювання правовідносин на предмет подібності. З цією метою суд насамперед має визначити, які правовідносини є спірними, після чого застосувати змістовий критерій порівняння, а за необхідності – також суб'єктний і об'єктний критерії; з-поміж цих критеріїв змістовий (оцінювання спірних правовідносин за характером урегульованих нормами права тощо прав і обов'язків сторін спору) є основним, а два інші – додатковими; суб'єктний і об'єктний критерії матимуть значення у випадках, якщо для застосування норми права, яка поширюється на спірні правовідносини, необхідним є специфічний суб'єктний склад цих правовідносин або їх специфічний об'єкт [11].

Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 341 КАС України (ч. 4 ст. 300 ГПК України та ч. 3 ст. 400 ЦПК України) Суд не обмежений доводами та вимогами касаційної скарги у разі необхідності врахування висновку щодо застосування норм права, викладеного у постанові ВС після подання касаційної скарги [3].

Зі змісту положень цих норм процесуальних кодексів вбачається, що висновки ВС поширюються й на ті спірні правовідносини, які виникли до формулювання такого висновку, але до закінчення перегляду рішень судів апеляційної та/або першої інстанцій у касаційному порядку.

Таким чином, основним наслідком для судів першої та апеляційної інстанцій у разі неврахування ними висновків ВС є скасування рішень цих судів.

До того ж на підставі ч. 8 ст. 249 КАС України (ч. 10 ст. 246 ГПК України та ч. 10 ст. 262 ЦПК України) суд вищої інстанції може постановити окрему ухвалу в разі допущення судом нижчої інстанції неправильного застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, незалежно від того, чи є такі порушення підставою для скасування або зміни судового рішення.

Хоча немає прямої вказівки у вищезазначених нормах процесуальних кодексів на те, що підставою для постановлення окремої ухвали є неврахування нижчестоящими судами правового висновку ВС, однак, зважаючи на те, що про неправильність застосування норм матеріального права (у ч. 10 ст. 246 ГПК України та ч. 10 ст. 262 ЦПК України застосовано вислів «порушення норм матеріального права») судами першої та апеляційної інстанцій свідчить, головним чином, неврахування правового висновку ВС, то відповідно можна дійти висновку, що саме таке неврахування може бути однією з підстав постановлення окремої ухвали ВС.

Висновки. Проведене у цій статті дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

1. Правовий висновок ВС у сучасних умовах характеризується значною кількістю ознак судового прецеденту, про що свідчить постійно зростаюча роль правових висновків ВС у забезпеченні єдності та сталості судової практики, що у свою чергу є одним з елементів верховенства права; єдність та сталість судової практики залежить від: (1) швидкості формування правових висновків ВС; (2) якості таких висновків; (3) безумовності їх врахування судами нижчих інстанцій під час застосування норми права у подібних правовідносинах; (4) безумовності їх врахування суб'єктами владних повноважень у своїй правозастосовчій діяльності.

2. Неврахування правового висновку ВС щодо застосування норми права судами першої та апеляційної інстанцій під час вирішення спору у подібних правовідносинах, є однією з підстав для касаційного оскарження судових рішень та, у разі підтвердження таких доводів касаційної скарги, є підставою для скасування рішень судів попередніх інстанцій; неврахування правових висновків ВС судами першої та апеляційної інстанцій може бути також підставою для постановлення щодо цих судів/суддів окремої ухвали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
7. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2018 року у справі № 752/4110/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74747585>.
8. Висновок Консультативної Рада європейських суддів (КРЕС) № 20 (2017) від 10 листопада 2017 року «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону». URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/opinion_20_UA.pdf.
9. Opinion on legal certainty and the independence of the judiciary in Bosnia and Herzegovina: Adopted by the Venice Commission at its 91st Plenary Session (Venice, 15–16 June 2012). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2012\)014-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2012)014-e).
10. Правові позиції Верховного Суду як основа сталості та єдності судової практики. *Українське право*. 2017. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/pravovi-pozitsii-verkhovnogo-sudu-yak-osnova-stalosti-ta-dnosti-sudovoi-praktiki-/?print=Y.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 233/2021/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/101829987>.